

**İNKARLIĞA DİL KATEQORİYASI KİMİ
PSIXOLİŊVİSTİK YANAŞMA**

Açar sözlər: inkarlıq, psixolinqvistika, alt struktur, üst struktur, hissi təcrübə

Keywords: negation, psycholinguistic, deep structure, surface structure, sensor practice

Ключевые слова: отрицание, психолингвистика, глубинная структура, поверхностная структура, сенсорный опыт

İncarlıq dil kateqoriyası kimi əsasən funksional-semantik aspektdən öyrənilmişdir. Dilçilikdə psixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndəsi J.Qinken incarlığa müqavimət hissini və ya pozitiv tərəfə münasibətdə qadağan, rədd düşüncəsinin ifadəsi kimi baxır, onu “insan psixikasının xalis subyektiv vəziyyəti” kimi qiymətləndirir. Psixoloji cərəyanın O.Yaspersen, H.Suit, V.Havers kimi nümayəndələri isə incarlığı müqavimət, hətta ikrah hissi ilə bağlayırlar. J.Maruzo incar formalarının işlədilməsini özünü təsdiq aktı kimi mənalandırır. Alman dilçisi V.Delbürk incarlığı gözlənilənlə ümumiyyətlə mümkün olmayan arasında ziddiyyət işarəsi hesab edir. H.Paulun fikrincə incarlıq sadəcə olaraq o deməkdir ki, danışanın iki təsəvvür arasında əlaqə yaratmaq cəhdi baş tutmur. Alman dilçisi V.Havers isə öz ideya səlafi Şpitsbartın ardınca gedərək affektivliyi incarlıq kateqoriyasının meydana çıxmasının əsas mənbəyi hesab edir [1, s.8]. İncarlığın mahiyyəti ilə bağlı daha geniş yayılmış tərif E.İ.Şendels tərəfindən verilmişdir: “Bir dil kateqoriyası kimi incarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir” [1, s.12]. İncarlıq kateqoriyasının affektiv başlanğıca malik olması məsələsi digər dilçilər tərəfindən də qeyd olunmuşdur. Onlar emfazanı incar cümləsinin daxili strukturunun əlavə konstitutenti hesab etmişlər. V.M.Vinoqradov, V.A.Trofimov, E.Mubareva incarın təsdiqlə müqayisədə daha emosional xarakterə malik olduğunu qeyd edir, psixoloji anlamı əsas götürərək incarı affektiv kateqoriya kimi tədqiq etmişlər.

İncarlıqla affektivlik arasındakı əlaqəyə fərqli cəhətdən yanaşmağı tövsiyyə edən prof. Sərxan Abdullayev yazır: “Bizcə incarlıqla affektivliyin əlaqəsi məsələsinə başqa nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq daha doğru olar. Məsələ belə qoyulmalıdır ki, real nitqdə incarlıq kateqoriyası təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına malik olur. Burada linqvis-

tik baxımdan qeyri-adi heç nə yoxdur. Bu, inkarlığın “sıfır” əlamətli təsdiqliyə nisbətən müəyyən qrammatik göstəricilərə, sahə fiqurlarına malik olması ilə şərtlənir. İnkər cümlənin tam bir silsilə qüvvətləndirmə vasitələrinə malik olması da onun əlamətsiz üzv olan təsdiqə nisbətən daha güclü üslubi potensiala, ekspressiv perspektivlərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Görünür, dildə belə bir ümumi qanunauyğunluğu qəbul etmək lazımdır ki, əlamətli tərəf “sıfır” tərəfə nisbətən daha fəal və “görünən” ifadə şəkli kimi dərk olunur ki, bu da real nitq prosesində nisbi emosional-ekspressiv variantlaşma imkanı yaradır” [1, s.11]. Azərbaycan dilçiliyində inkarlıq kateqoriyasının tədqiq məktəbinin əsasını qoyan prof. S. Abdullayev inkarlıq kateqoriyasına belə bir tərif vermişdir: “İnkərliq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir” [1, s.12].

Hesab edirik ki, qeyd olunan aspektdən yanaşma inkərliq haqqında tam təsəvvürün yaranması üçün yetərli deyildir. Psixolinqvistik hadisə kimi inkərliqın psixoloji mahiyyətini açmaq, müxtəlif psixoloji aspektlərdən təhlil etmək fərqli elmi nəticəyə gəlmək imkanı yaradır.

İnkərliqə psixolinqvistik aspektdən yanaşmaq üçün biz N.Xomskinin transformasyon qrammatika nəzəriyyəsinə, onun alt və üst struktur anlayışlarına əsaslanmağı vacib bildik. Hissi-perseptiv təcrübə insan təfəkkürü üçün istinad nöqtəsi, obyektiv gerçəkliyi dərk etmə vasitəsidir. İnsan əksər hallarda hissi-perseptiv təcrübəyə əsaslanaraq cisim və hadisələri dərk edir, ətraf ələmə uyğunlaşır. Hesab edirik ki, təsdiq cümləsində hissi-perseptiv təcrübədən ibarət olan alt struktur (görmə, eşitmə, taktıl duyğular və sinir sistemində hifz olunan başqa sensor representasiyalar) üst struktur elementi olan söz, işarə, simvol və s. vasitələrə uyğun olduğu üçün tamamlanır. İnkər cümlələrdə isə bu proses baş vermir. Yəni, inkərin hissi təcrübəsi olmadığı üçün üst struktur fərqli hissi təcrübə verir. Ona görə də onu tamamlamaq üçün əlavə arqumentə ehtiyac duyulur.

İnsan ünsiyyət zamanı məqsəd və istəyinə uyğun olaraq ünsiyyətə girir. Yəni o istəmədiklərini deyil, istədiklərinin ifadə edir. Məsələn, mağazaya daxil olduqda biz satıcıdan bizə lazım olmayanları yox, lazım olanları soruşuruq. İnsan təfəkkürü təsdiqlə tamamlanır və təsdiqdə harmoniya tapır. İnsan ağı həmişə gərginlik situasiyasından harmonik situasiyaya doğru hərəkət edir.

Deməli, inkarda mənanın anlanması zamanı üst struktur alt struktura uyğun gəlmir, yəni transformasiya oluna bilmir. Alt strukturla üst struktur arasında uyğunluq üçün arqument axtarılır, “yox”un, inkərin izahı axtarılır. Təsdiq cümlələrdə isə alt strukturla üst struktur arasında uyğunluq olduğu üçün əlavə arqumentə, əsəlandırılmağa ehtiyac qalmır.

İnsan ətrafında olan əşyaları, cisim və hadisələri onların fəaliyyəti, təyinatı ilə əlaqələndirir. Məsələn, saatın fəaliyyəti, onun dayanması ilə yox, işləməsilə mağaza bağlı yox, açıq olması və alıcıya xidmət etməsi ilə səciyyələndirir. Bu mənada alt strukturda işlək vəziyyətdə olan saat yaxud alıcıya xidmət edən mağaza obrazı var. Üst strukturda həmin obraza adekvat obraz yaranmırsa gərginlik yaranır onun yaranmaması üçün arqument axtarılır. Deməli, inkərliq həm də psixolinqvistik kateqoriya kimi alt strukturla üst struktur arasındakı uyğunsuzluğu ifadə edir. Təsdiqdə alt struktur üst struktura transformasiya olunur. İnkarda isə bu baş

vermir, yəni mətnin anlanması zamanı üst strukturlar alt strukturlara transformasiya oluna bilmir. Əslində inkərliq özü bir kateqoriya kimi təsdiqə xidmət etmək üçündür, sadəcə olaraq dolaylı şəkildə. “Əhməd evdə yoxdur” cümləsində məqsəd Əhmədin evdə olması olduğu halda evdə olmadığını bildirir. “Aydın kitab oxumur”, “Hələ səhər deyil” “Marsda həyat yoxdur”, “Qarabağı unutma” kimi cümlələri oxuduqda, gördükdə və ya eşitdikdə biz onları hissi idrakda olduğu kimi təsəvvür edə bilmirik. Bildiyimiz kimi, insanın hissi təcrübəsi beyinin daha çox sağ, nitq fəaliyyəti isə beyinin sol yarımkürələr qabığına fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu mənada nitqlə ifadə olunan “Aydın kitab oxumur” fikrinin hissi təcrübədə uyğun vəziyyəti yoxdur. Hissi təcrübədə “Aydın kitab oxumaması” adlı bir vəziyyət olur. Belə ki, Aydın kitab oxumaması o deməkdir ki, o hansısa bir başqa işlə məşğuldur. Aydın kitab oxumur fikrini eşitdikdə hissi idrakımız dərhal beynimizdə onun kitab oxumursa, onda Aydın hər hansı başqa bir vəziyyətdə olduğunu, başqa bir işlə məşğul olmasını canlandırır. Yəni, Aydın ya söhbət edir, ya namaz qılır, ya nahar edir və s. İnsan psixikası hiss təcrübəyə istinad var. Hissi təcrübədə, N.Xomskinin anlayışları ilə ifadə etsək alt strukturda təsəvvür etmək mümkün deyil. İnkərliq yalnız dil kateqoriyasıdır və onun hissi təcrübəsi olmadığı üçün gerçəklik deyil.

Təsdiqdə üst struktura daxil olan sözün, fikrin alt strukturda müvafiq hissi təcrübəsi var. Məsələn, “İt pişiyi qovur” cümləsi təsəvvürümüzdə itin pişiyin ardınca qaçması asossiasiyasını yaradır. “İt pişiyi qovmur” cümləsinin isə təsəvvürümüzdə yaratdığı obraz itin ya yatması, ya yal yeməsi, ya hürməsi, ya da yerində dayanması asossiasiyalarıdır. Yəni, “it pişiyi qovmur” cümləsinin hissi təcrübəsi olmadığı üçün psixikada adekvat obrazı yaranmır.

Leksik səviyyədə inkərliqın eksplisit və implisit formalarından istifadə olunur. Dialoji nitqdə implisit inkərliq vasitəli yolla, təsdiqlik prizmasından təqdim edilmiş olur. Azərbaycan dilində olan eksplisit və implisit ifadələrin müqayisəli şəkildə apardığımız təhlil əsasında gəldiyimiz nəticə belədir ki, Azərbaycan dilində şifahi nitqdə implisit inkərliqdan daha çox istifadə olunur. Bu cəhət ilk növbədə mədəniyyət, etnik psixoloji xüsusiyyətlə şərtlənir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyəti ənənəvi mədəniyyət kimi qrup həyatına, qrup daxilində münasibətlərin daima qorunub saxlanılmasına maraq göstərir. Bu da mədəniyyətimizin daha çox kollektivist yönümlü yaxud da amerikan psixoloqu S.Hollun təsnifatına əsasən yüksək kontekstli mədəniyyətə mülk olması ilə bağlıdır [8, s.258]. Ona görə də münasibətləri qorumaq, ünsiyyət saxlamaq daha zəruri olduğu üçün inkərliqın eksplisit yox daha çox implisit formasından istifadə olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı janrı kimi lətifələrdə öz əksini tapan implisit inkərliq nümunələrindən bəziləri ilə tanış olaq. Məsələn, Molla Nəsrəddinin örkən əhvalatı. Molla Nəsrəddin, eşşəyi üçün örkən istəyən qonşusuna “Vallah, örkənin üstünə arvad buğda sərrib” cavabını verir [3, s.239]. Burada, Molla Nəsrəddinin örkən istəyən qonşusuna “yox” deməsi yəni örkəni ona verməməsi implisit formada ifadə olunmuşdur. Çünki ki, mollaının “arvad örkənin üstünə buğda sərrib” deməsi, onun qonşuya örkəni vermək istəməməsi deməkdir. Başqa bir lətifədə tacir, mollaya borc verdiyi pulunu geri almaq üçün mollanın qapısına gəlir. Mollanın oğlu deyir:

– Bax, o qapımızdakı daşı görürsən? O daş çiçək açanda zəhmət çək, gəl pulunu apar [3, s.113].

Qeyd olunan folklor nümunələri göstərir ki, qrup həyatına verilən əhəmiyyət, insanlarla münasibəti, sosial əlaqəni saxlamağa olan sosial tələbat əksər hallarda inkarlığın implisit (gizli) formasından istifadə olunmasını zəruri etmişdir.

İnkarlıq kateqoriyasına dil parametri kimi presuppozisiya aspektindən yanaşmaq maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Presuppozisiya - danışmaq aktında hər hansı söyləmin gerçəkliyə münasibətini, onun müəyyən obyektiv gerçəkliyi əks etdirməsidir. F.Veyselov qeyd edir ki, cümlənin məzmunu dilxarici situasiyanın şərtlərinə uyğun gəlirsə, deməli, biz presuppozisiyadan danışa bilirik [2, s.401]. Onun fikrinə görə deyilən fikrin gerçəkliyə uyğun gəlməsi və inkarlığa dair qeyri-həssaslıq presuppozisiyanın əsas şərtləridir və yalnız təsdiqdə deyilən cümlələrə aid edilir. Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir və real gerçəkliyi əks etdirir. Danışmaq məqamı və danışığın baş verdiyi anda əhatə və kontekst presuppozisiyanı şərtləndirən əlamətlər sayıla bilər. İnkarlıq, dil parametri kimi presuppozisiya aspektindən təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, inkar cümləsində cümlənin məzmunu dilxarici situasiyaya uyğun gəlmir. Ona görə də F.Veyselovun qeyd etdiyi kimi inkar cümlələrdə presuppozisiya olmur. Məsələn, “İt pişiyin dalınca qaçmır” cümləsi dilxarici situasiyaya uyğun deyil. Yəni, itin pişiyin dalınca qaçmaması məlum olsa da, dilxarici situasiya ilə söyləmin gerçəkliyi arasında uyğunsuzluq var. Hissi təcrübədə itin pişiyin dalınca qaçmaması faktı təsəvvür edilə bilmir. Yəni, əgər it pişiyin dalınca qaçmırsa onda o ya yal yeyir, ya uzanıb, ya baxır, ya hürür, ya hər hansı bir başqa vəziyyətdədir. Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, təsdiqdən fərqli olaraq inkarlıq hissə təcrübəyə malik deyil. Yəni, təsdiqlik hissi təcrübə ilə bağlı olduğu halda inkarlıq belə bir təcrübəyə malik deyil, dilxarici şəraitə uyğun olmur yalnız, dil təcrübəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi dil təfəkkürlə, nitqlə vəhdət təşkil edir. Bu mənada xalqların təfəkkür fərqləri onların öz dillərində inkarlıq kateqoriyasının tutduğu yerdən və ondan istifadə intensivliyindən asılıdır. İnkarlıq kateqoriyasını müqayisəli-tipoloji planda tədqiq edən S.Abdullayev yazır ki, real nitqdə inkarlıq kateqoriyası təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına malik olur. Dildə belə qanunauyğunluğu qəbul etmək lazımdır ki, əlamətli tərəf “sıfır” tərəfə nisbətən daha fəal və “görünən” ifadə şəkli kimi dərk olunur ki, bu da real nitq prosesində nisbi emosional-ekspressiv variantlaşma imkanı yaradır.

Təsdiqlik-inkarlıq polyar qarşılaşdırmasında təsdiq qütb qarşılaşdırmanın əlamətsiz, inkarlıq qütbü isə əlamətli üzv kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, real informasiya axtarışı pozitiv əlaqəni aramaq istiqamətində gedir, insanın aktual marağı müəyyən pragmatik uyarılıq, “estetik mənafe” baxımından müsbət obrazlı, daha intensiv keyfiyyət və kəmiyyət həddini keçmək, məhz həmin obrazı əsas götürmək məntiqi ilə inkişaf edir. Biz qadınları çirkinliyinə görə deyil, gözəlliyinə görə, kitabı maraqsızlığına görə deyil, maraqlı olmasına görə, çiçəkləri solarlığına görə deyil, təzə-tərliyinə görə müqayisə edirik [1, s.153]

Amerikan psixoloqu Deyl Karnegi öz həmvətənlilərinə “yox” deməyi öyrətdiyi halda, yüksək kontekstli mədəniyyət daşıyıcıları tərəf müqabilinə “yox” deməkdən uzaq olmağı tövsiyə edir. Məsələn, ailə şənliyinə dəvət almış kollektivist vaxtı və imkanı olmasa da belə heç vaxt “vaxtım yoxdur, gələ bilməyəcəyəm” demir, münasibəti saxlamaq xatirinə, özünü çətin vəziyyətə salaraq məclisdə iştirak edir. Kollektivistlər üçün “yox” demək onu eşitmək və qəbul etmək qədər çətin-dir. “Yox”, “bəli” ilə müqayisədə daha çox iradi keyfiyyəti özündə ehtiva edir. İnsan iradəsi “hə” də deyil, özünü “yox” da daha çox biruzə verir. Elə tənqidi təfəkkür də “bəli”də yox, “xeyr” cavabında daha çox təzahür edir.

İnsan fəaliyyəti daima qərar qəbulu ilə müşayiət olunur. Hər bir fəaliyyət nəticə etibarlı ilə müəyyən qərarın qəbul edilməsi ilə nəticələnir və onunla da başlayır. Qərar qəbulu prosesi məsələ ilə bağlı hafizədə mövcud olan məlumatların təhlil və tərkib edilməsi ilə müşayiət olunur. Amerikan psixoloqu Sternberqin eksperimentləri göstərir ki, qərar qəbuluna gedən vaxt, qısamüddətli hafizədə olan məlumatların sayından asılıdır. Yəni qısamüddətli hafizədə məlumat nə qədər çox olarsa qərar qəbulu prosesi də bir o qədər çox vaxt aparır. Çünki, beyin qısamüddətli hafizədə olan hər bir informasiyanın təhlilinə 40 milli saniyə vaxt sərf edir [4, s.323]. Deməli, sıfır əlamətli təsdiq cümləsi üçün, yəni “hə” demək üçün hafizədə olan informasiyanı o qədər də emal etməyə ehtiyac yoxdur. “Təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına” malik olan çoxəlamətli inkarlıq qısamüddətli hafizədə mövcud olan hər bir informasiyanın təhlil edilməsini və əsaslandırılmış “yox” cavabının verilməsini zəruri edir. Heç şübhəsiz, bu qədər koqnitiv, emosional-iradi əməliyyatların aparılması insandan düşünmək, enerji itkisi tələb edir. İnsan orqanizmi, o cümlədən beyin öz enerjisini maksimum dərəcədə qənaətlə sərf etməyə, daima onu qorumağa çalışır. Bu qədər gərgin işləməkdənsə, bir kəlmə “hə” cavabını verməklə enerji sərfinin qarşısı alınır. Ona görə də “hə” demək həm sosial-psixoloji, həm də neyro-fizioloji planda “yox” deməkdən daha asandır.

Beləliklə, biz inkarlıq kateqoriyasına psixolinqvistik aspektədən yanaşmış, onu daha çox dilin və ya psixikanın alt struktur arasındakı uyğunsuzluğu ifadə edən, dilxarici şəraitə uyğun gəlməyən, müvafiq hissi təcrübəyə malik olmayan, yalnız dil gerçəkliyini əks etdirən psixolinqvistik kateqoriya hesab edirik.

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1998.-279 s.
- 2.Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Dərs vəsaiti.-Bakı: Mütərcim, 2017-456 s.
- 3.N.Xomski. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə. Bakı, 2006,152 s.
- 4.Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 204 s.
- 5.Аткинсон Р. Л., Аткинсон Р.С. Введение в психологию.СПб, 2007.816 с.
- 6.Дилтс Роберт. Моделирование с помощью НЛП. СПб, 2008.-288с.
- 7.Дилтс Роберт. Фокусы языка. Изменений убеждений с помощью НЛП. СПб, Питер,2013.-256 с.
- 8.Мацумото Девид. Культура, психология, личность, 2007, 668 стр.

Summary

Psychological approach of negation as a language category

The article reflects the foreign and Azerbaijani linguists' views and opinions about the category of negation. N.Chomsky points out from the context of the theory of "Transformational Grammar" that negation expresses incompatibility between deep structure and surface structure. From psychological aspect the negation is not reliable for the non-linguistic sphere and not having relevant sensor practice but expressing of language reality is shown.

Резюме

Психолингвистический подход к категории отрицания

В статье раскрываются идеи зарубежных и азербайджанских лингвистов относительно категории отрицания. Исходя из контекста теории Н.Хомского «Трансформационная грамматика», категория отрицания выражает противоречие между глубинными и поверхностными структурами. Анализируя отрицание с психолингвистической точки зрения, автор приходит к выводу, что категория отрицания - это языковая реальность, лишенная чувственного опыта.